

"לא תשחית את עצה" תקיפת תשתיות אזרחיות במלחמה

פתיחה

בעשורים האחרונים התעצם חלקם של ארגוני טרור תת־מדינתיים במסגרת קשת האיומים הבטחוניים על מדינת ישראל. כך, במסמך אסטרטגיית צה"ל שהתפרסם בשנים האחרונות¹ נטען כי "עיקר השינוי מגולם בהתפתחות האויב התת־מדינתי". ההתמודדות עם ארגונים אלו מציבה לפתחנו שאלות מורכבות הן בתחום הצבאי, האסטרטגי והאופרטיבי, הן בתחום המוסרי. למשל, פעילות הארגונים מתוך שטחים בהם מצויה אוכלוסיה אזרחית הציפה בשנים האחרונות באופן משמעותי את שאלת הפגיעה בבלתי־מעורבים.

לאחרונה, ככל שארגון חזבאללה ותנועת חמאס התבססו בלבנון ובעזה (בהתאמה) והחלו ליישם גם מאפיינים אזרחיים ופוליטיים, עלתה האפשרות לפעול נגדם באמצעות יצירת לחץ מדיני ואזרחי. אחת הדרכים שהוצעו היא יצירת לחץ בקרב האוכלוסיה על ידי תקיפת תשתיות אזרחיות בעת מלחמה. האפשרות הזו נוסחה לאחרונה במסמך של המרכז למחקרי ביטחון לאומי², שעסק בין היתר בהצגת שאלות אופרטיביות שעל צה"ל להשיב עליהן לקראת המלחמה הבאה בלבנון:

האם על צה"ל להסב נזק כבד לתשתיות המדינתיות והאזרחיות בלבנון בתגובה לפגיעת³ של חזבאללה בעורף הישראלי? לחילופין, האם לשקול תקיפת תשתיות לבנוניות, בעיקר בהקשרי גמול והרתעה מפני תקיפת תשתיות בישראל?

במאמרנו ננסה לדון באפשרות זו מנקודת מבט תורנית־הלכתית. לא נדון בשיקולים הצבאיים והמדיניים, אלא ננתח את משמעות ההצעה במסגרת הלכות מלכים ומלחמותיהם.

¹ המסמך פורסם לראשונה ביזמת הרמטכ"ל הקודם גדי איזנקוט באב תשע"ה (אוגוסט 2015). עדכון למסמך התפרסם בניסן תשע"ח (אפריל 2018). הציטוט שהבאנו מתוך המסמך מופיע בשתי הגרסאות.

² אודי דקל ואסף אוריון, "המלחמה הבאה עם חזבאללה – שיקולים אסטרטגיים ואופרטיביים"; התפרסם במזכר 161 של המכון למחקרי ביטחון לאומי: "העשור השקט – מלחמת לבנון השנייה ותוצאותיה, 2006-2016", דצמבר 2016.

³ הטעות הלשונית במקור.

אם תתקבל החלטה במטכ"ל ובקבינט כי תקיפת תשתיות אזרחיות, בלבנון או בעזה, תסייע למאבק בארגוני הטרור – מה תהיה עמדת ההלכה בנושא?

א. מקור הדין – איסור ההשחתה במצור

נראה שהתורה מתייחסת לשאלה דומה כשהיא קובעת כללים לשעת מצור:

כִּי תִצּוּר אֶל עִיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ לְתַפְשָׁהּ לֹא תִשְׁחִית אֶת עֵצָהּ לְנֹדֶת עָלֶיךָ גֵּרֹן כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכַל וְאֵתוֹ לֹא תִכְרֹת כִּי הָאָדָם עֵץ הַשָּׁדָה לְבַא מִפְּנֵיךָ בְּמִצּוֹר. (דברים כ', יט)

מפסוקים אלו נלמד האיסור להשחית עצי פרי בשעת מלחמה. מדובר באיסור דאורייתא מפורש, ומהגמרא במכות עולה כי לוקים על איסור זה.⁴ יש שמנו את האיסור כשני לאווים – "לא תשחית" ו"לא תכרות".⁵ לפנינו ניצבת השאלה האם מדובר באיסור גורף. האם תותר השחתה לצרכי גמול והרתעה במסגרת מלחמה בחזבאללה או בחמאס?⁶

הרב שלמה גורן נדרש לשאלת השחתת עצים במלחמה בזמן הנסיגה מסיני בשנת תשי"ז, לאחר מבצע קדש.⁷ בתשובתו עמד על כך שאין הלכה ברורה בדין זה בספרי האחרונים, וניסה לגבש יסודות להלכה ולמעשה מתוך דברי הראשונים. בסיכום התשובה הוא טוען כי יש מחלוקת בין הרמב"ם ובין רש"י והרמב"ן בענין השחתת עצים לצרכי המלחמה:

חיילי ישראל הצרים על עיר בא"י שמטרתם כיבוש העיר, אסור להם להשחית עצי מאכל ולסתום מעינות בקרבת העיר, גם כאשר ע"י כך יחישו את כניעתה בעקבות רעבון וצמאון – זה לדעת הרמב"ם ולכל יתר השיטות. אבל לדעת רש"י והרמב"ן כל שהמטרה של כריחת עצי המאכל וסתירת המעינות לגרום לנפילת העיר, מותר לקצצם ולסתום המעינות. (משיב מלחמה ב', קנז)

המחלוקת אליה מתייחס הרב גורן עולה מדברי הרמב"ם והרמב"ן בספר המצוות. כך כותב הרמב"ם בנוגע לאיסור "לא תשחית את עצה":

⁴ "מתקיף לה רבינא: וליחשוב נמי הקוצץ אילנות טובות, ואזהרתיה מהכא: 'כי ממנו תאכל ואותו לא תכרות'" (מכות כב.).

⁵ כך מונה הבה"ג בהקדמתו (מצוות ריח-ריט), וכן עולה בספר יראים (שפ"ב [דפוס ישן רצ"ז]).

⁶ נציין כי הדיון המרכזי בסוגיה הוא דווקא סביב השחתת עצים. בסוף המאמר, לאחר הדיון בשאלה זו, נתייחס לשאלת יישום הדין בכלים ובמבנים.

⁷ יש לשים לב כי הרב גורן עצמו לא נזקק בתשובה זו לשאלה קונקרטיה בשעת מלחמה, ורק ניצל שאלה פשוטה על קציצת עצים כדי לעסוק בדיון העקרוני בנושא.

והמצוה הנ"ז, היא שהזהירנו מהשחית האילנות כשנצור על עיר כדי להצר לאנשיה ולהכאיב לבבם, והוא אמרו יתעלה: לא תשחית את עצה כי ממנו תאכל ואתו לא תכרות. (לא תעשה נ"ז)

בדברי הרמב"ם עולה שיש איסור להשחית אילנות גם כדי להפעיל לחץ על תושבי העיר הנצורה.⁸ הרמב"ן, בהשגותיו לספר המצוות,⁹ חולק על הרמב"ם ומצמצם את היקף האיסור:

אבל בצאתנו אל ארץ אויב נשחית ונחבל כל עץ טוב, וכן בימי המצור להצר לאנשי העיר בהשחתת האילנות שלא יחיו מהם – כל זה מותר. לא אסרה תורה אלא השחתת בחנם... ולשון הרב במצוה הזו איננו מכוון. (שכחת העשין, המצוה הששית)

ננסה ללכת בעקבות הרב גורן ולבאר את מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן.¹⁰ ננתח את מקורות הדינים במדרש ובגמרא, נבאר לאורם את שיטות הראשונים ונבחן את יישום העקרונות השונים במקרה שלנו. מתוך כך, ננסה בקצרה גם לעמוד על שורש המחלוקת והשלכותיה על הבנת איסור ההשחתה.

ב. שיטת הרמב"ן – הותרה השחתה לצורך המצור

דרשת הספרי

בהמשך להצגת האיסור בפסוק י"ט, בפסוק כ' התורה קובעת כיצד ניתן לכרות עצים בשעת מצור:

רק עץ אֲשֶׁר תִּדְעַ כִּי לֹא עֵץ מֵאֲכָל הוּא אֹתוֹ תִּשְׁחִית וְכָרְתָּ וּבְנִיתָ מְצוֹר עַל הָעִיר אֲשֶׁר הוּא עֹשֶׂה עִמָּךְ מִלְחָמָה עַד רִדְתָּהּ.

הקריטריון המרכזי העולה מפשט הפסוקים הוא סוג העץ. עץ מאכל אסור להשחית, "כי ממנו תאכל ואתו לא תכרות". עץ סרק מותר לכרות, ועליו נאמר "אותו תשחית וכרת".

⁸ להלן נראה כי הציץ אליעזר (ואחרונים נוספים) הבינו אחרת את שיטת הרמב"ם, וצמצמו באופן משמעותי את המחלוקת בינו ובין הרמב"ן. במאמר זה צעדנו בעיקר בעקבות הבנת הרב גורן, שנראית פשוטה יותר בשיטת הרמב"ם ביד החזקה ובספר המצוות.

⁹ הרמב"ן מונה כמצוות עשה את הציווי "כי ממנו תאכל", וקובע כי יש בהשחתת עצים עשה ולא תעשה. דבריו נאמרו במסגרת הדיון על מצוות העשה שהוא מחדש.

¹⁰ הרב גורן מבין שרש"י סובר כרמב"ן. הוא מדויק כך מפירושו רש"י לברייתא בב"ק (צא: ד"ה זה, צב. ד"ה ת"ל), ממנה עולה כי הותרה השחתת עצי פרי לצורך המצור (הברייתא הזו מקבילה לדברי הספרי, אותם נביא בהמשך כמקור לשיטת הרמב"ן). עם זאת, יתכן שיש הבדלים מסוימים ביניהם, ועיין בהערה 21.

בפשטות נראה כי יש איסור מוחלט על כריתת עצי פרי. אולם במדרש עולה כי יש מצבים בהם ניתן לכרות גם עצי מאכל:

‘רק עץ אשר תדע’ – זה אילן מאכל. ‘כי לא עץ מאכל הוא’ – זה אילן סרק. אם סופנו לרבות את אילן מאכל,¹¹ מה תלמוד לומר עץ מאכל? מלמד שאילן סרק קודם לאילן מאכל. (ספרי דברים, ר”ד)

לפי הספרי החלוקה בין עצי מאכל ועצי סרק עוסקת רק בקדימויות. אם לפנינו עץ סרק, נכרות אותו; אך אם העץ היחיד בסביבה הוא עץ מאכל, ניתן לכרות גם אותו. מתי נזקקים לקדימויות אלו? נראה שהמדרש עוסק במקרה בו יש צורך בשימוש בעצים.¹² במקרה שלפנינו ניתן להסביר שנדרשים עצים לבניית כלי המצור.¹³ הספרי מחדש כי הצורך יכול להתיר גם כריתת עצי מאכל. כך מסביר הרמב”ן בפירושו לתורה:

אבל על דעת רבותינו מותר לכרות עץ מאכל לבנות מצור, ולא אמרה תורה... אלא להקדים ולומר שאילן סרק קודם לאילן מאכל. אם כן פירוש הפרשה לדעתם שהזהירה תורה ‘לא תשחית את עצה’ – לכרות אותם דרך השחתה **שלא לצורך המצור, כמנהג המחנות.** (דברים כ’, יט)

אם כך, יש שיקול נוסף שעלינו להתחשב בו – מטרת ההשחתה. יש איסור מוחלט על השחתת עצי מאכל שלא לצורך. לצרכי המצור הותרה גם השחתת עצי מאכל, כשאינן נמצא עצי סרק.

נראה שניתן לדייק בפסוקים עצמם כי עלינו להתחשב בצרכי המצור. בפרשה ישנה כפילות מסוימת: פסוק י”ט מחדש את האיסור לכרות עץ פרי “כי ממנו תאכל”. כבר בפסוק זה ברור

¹¹ ברוב הוצאות מובאת בסוגרים גרסה אחרת בספרי: “אם סופנו לרבות את אילן סרק, מה ת”ל עץ מאכל?”; והגר”א גורס בספרי: “אם סופנו לרבות את אילן מאכל, מה תלמוד לומר כי לא עץ מאכל?” (נראה שזו הגרסה הכי מסתברת). בכל אופן, נראה שכל הגרסאות מכוונות לדבר אחד: במקום צורך, הפסוקים מתירים לכרות גם עץ מאכל וגם עץ סרק, והכפילות מלמדת על סדר קדימויות.

¹² הגר”א מעביר את סיום פיסקא ר”ג בספרי לתחילת פיסקא ר”ד, כך שהמדרש שהבאנו פותח במילים: “לבוא מפניך במצור – קצצהו”. לפי גרסתו, המדרש מתייחס במפורש לכריתת עצים לצורך המצור. בכל אופן, גם בגרסתנו משמע שמדובר במקרה של צורך מסוים, שהרי אחרת אין משמעות לדיון בקדימויות.

¹³ כך עולה גם מהמשך המדרש: “אותו תשחית וכרתה – עושה אתה ממנו תיקים ונדביאות. ובנית מצור על העיר – עושה אתה לה מיני מטרניאות, מביא אתה לה מיני בלסטריאות”. בהמשך דברינו נעמיק בשאלה אילו מצרכי המלחמה מתירים כריתת עצים.

שאין איסור בכריתת עצי סרק, ואותם ניתן לכרות לצורך המצור. מדוע בפסוק כ' התורה צריכה לחזור ולציין שניתן לכרות "עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא"? ניתן להסביר כי החזרה בפסוקים נועדה להכיר בהבדל בין השחתת לצורך ושלא לצורך. בפסוק י"ט לא מופיעה מטרת ההשחתה. כפי שכותב הרמב"ן, נראה שהכוונה להשחתת "כמנהג המחנות", ללא כל מטרה, כדרכו של צבא כובש לנהוג בזילות ובהפקר באדמות שכבש. פסוק זה מתייחס לעצי פרי, שרק בהם נאמר האיסור. פסוק כ' מציין השחתת עצים לשם מטרה – "ובנית מצור על העיר". התורה מכירה בצורך ומתירה כריתת עצים, ואפילו עצי מאכל, כשאינה לשם השחתת בלבד. לפי דרשת הספרי, פסוק זה מתייחס במפורש דווקא לעצי סרק רק משום שכריתתם קודמת לכריתת עצי מאכל גם במקום צורך. במקרה זה ההבחנה בין עצי פרי ועצי סרק מייצגת סדר קדימויות בלבד.¹⁴

כך, נראה ששיטת הרמב"ן, המתיר כריתת עצי פרי לצורך המצור, מתבססת על דרשת הספרי. מהמדרש עולה כי ההיתר מוגבל, וניתן לכרות עץ מאכל רק כאשר אין לפנינו עץ סרק.¹⁵ אולם במקרה שיש לפנינו רק עצי פרי ואין בנמצא עצי סרק, לא נאסור את כריתתם לצורך בניית מצור.

צרכי המצור המצדיקים השחתה

בשיטת הרמב"ן יש לדון עד כמה ההיתר רחב, ואילו צרכים נוכל להגדיר כצרכי מלחמה המתירים כריתת עצי פרי. האם נסיון להפעיל לחץ על ארגוני הטרור נחשב צורך שיתיר את השחתת התשתיות, או שההיתר הוא רק כשיש צורך מובהק בכריתת אותו העץ? בפסקה הקודמת במדרש מצינו שבמקרה בו העצים מפריעים למצור ניתן לקצוץ אותם: 'לבוא מפניך במצור' – הא אם מעכבך לבוא מפניך במצור, קצצהו. (ספרי דברים, ר"ג)

¹⁴ בתורת חיים (בבא קמא צא): מופיעה הצעה דומה בהסבר הפסוקים.

¹⁵ בסוף דבריו, מחדש הספרי שיקול נוסף: "יכול אפילו מעולה בדמים, וכדברי רבי אלעזר ברבי שמעון? תלמוד לומר: 'אותו תשחית וכרתה' – עושה אתה ממנו תקון וכדכיאות". מדובר במקרה שעץ הסרק שווה יותר מעץ הפרי (כפירוש רבנו חננאל ותוס' הר"ד, ב"ק צא-צב), או שעץ הפרי מתאים יותר לעשיית צרכי המצור (כפירוש הרמ"ה, המובא בשטמ"ק שם). במקרים אלו מותר לכרות עץ פרי, גם כאשר ישנו עץ סרק בנמצא. דין זה מזכיר את דינו של רבינא שיובא בהמשך המאמר, ועיין בהערה 26.

הראשונים¹⁶ הוסיפו לכך מקרה שבו האויב משתמש בעצי פרי כמסתור. נראה ששני המקרים הללו מבטאים עיקרון אחד. כל עץ המסייע לאנשי העיר הנצורה, בין אם הוא משמש אותם למסתור או שהוא מעכב את התקדמות הצבא, מותר לקצו. כך מסכם הרמב"ן שם: וטעם אותו תשחית וזרת, כי מותר אתה לכרות אותו לבנות המצור וגם להשחיתו עד רדתה, כי לפעמים תהיה ההשחתה צורך הכבוש, כגון שיהו אנשי העיר יוצאים ומלקטין עצים ממנו, או נחבאים שם ביער להלחם בכם, או שהם לעיר למחסה ולמסתור מאבן נגף.

מדברים אלו נוכל להסיק כי ניתן לתקוף תשתיות המשמשות את לוחמי האויב או מספקות לו מסתור, וכן אתרים המשבשים את פעילות צה"ל. תקיפת תשתיות הפוגעות באופן ישיר במאמץ המלחמתי היא צורך מובהק, ולכן היא תותר בשעת מלחמה.

בדברי הספרי שראינו לעיל מצינו גם היתר לכרות עצי פרי כדי לבנות מהם כלי מצור ומלחמה – "תקון וכדכיאות"¹⁷. כך ראינו גם בהסברו של הרמב"ן למדרש. נראה שהעיקרון הזה עולה כבר בפסוק, במילים "ובנית מצור על העיר". הצורך הזה כבר אינו תלוי בעץ ספציפי,¹⁸ ולכן במקרה זה נפעיל את סדרי הקדימויות שקבע המדרש. עם זאת, זהו צורך מספיק שיתיר גם כריתת עצי פרי כשאינן בנמצא עצי סרק.

עדיין לא ברור מה יהיה הדין במקרה שלנו. כריתת העץ כדי לבנות ממנו כלי מצור מפיקה תועלת מהעץ עצמו. אצלנו מדובר בהשחתה שנפיק ממנה תועלת עקיפה בלבד, יצירת לחץ, שאינה קשורה באופן ישיר לתשתית הספציפית שתוקף.¹⁹ האם גם צורך עקיף כזה יתיר כריתת עצים?

מדברי הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות, שהבאנו בראש דברינו, עולה שגם נסיון להפעיל לחץ על אנשי העיר מתיר כריתת עצים: "וכן בימי המצור להצר לאנשי העיר בהשחתת

¹⁶ רמב"ן עה"ת, בציטוט שיובא להלן; רשב"ם דברים כ', יט; חזקוני, שם כ; ועוד.

¹⁷ כפי שמפרש רבינו הלל על הספרי שם: "היינו דייק לצור על העיר ודברים הצריכים במלחמה". יש מספר גרסאות שונות לביטוי הזה בספרי, אך עניינן זהה.

¹⁸ הנחת היסוד שלנו היא שצורך נבחן בשאלה עד כמה קציצתו של עץ ספציפי היא הדרך היחידה לענות על הצורך. אם העץ עצמו מפריע למהלך המלחמה, מדובר בצורך מובהק; אך אם אנו רוצים להשתמש בעץ לבניית כלי מצור, הצורך פחות מובהק, כיוון שתיאורטית ניתן להשתמש גם בעץ אחר.

¹⁹ בעצם, כאן יש תרתי לריעותא – גם אין צורך בהשחתת התשתית הספציפית, וניתן היה להשתמש בתשתיות אחרות (ובמקרה זה, אולי גם באמצעים אחרים ליצירת לחץ, שכלל אינם כוללים השחתה); וגם לאחר שבחרנו בהשחתת תשתית ספציפית, אין כאן תועלת ישירה מהתשתית או מהשחתתה, אלא תועלת עקיפה בלבד.

האילנות שלא יחיו מהם – כל זה מותר". נראה שמקרה זה כבר ממש מקביל למקרה שלנו. מדובר בנסיון להצר וללחוץ על אנשי העיר כדי שיכנעו.²⁰

עולה מדברינו כי לשיטת הרמב"ן ההשחתה היחידה שנאסרה היא השחתה ללא כל מטרה, "כדרך המחנות". בזמן מלחמה כל צורך צבאי יתיר כריתת עצי פרי אם אותה תועלת לא תושג בכריתת עצי סרק. לא ברור האם שאר הראשונים יקבלו את החידוש הזה של הרמב"ן,²¹ ויתכן שהם יצמצמו את ההיתר רק לצרכים הנובעים מהעץ עצמו, ולא לצורך עקיף כמו הפעלת לחץ על האוכלוסיה.²²

ג. הקדמה לשיטת הרמב"ם – היתרים נוספים לכריתת עצי מאכל

מדברי הרמב"ם בספר המצוות עולה כי איסור ההשחתה אינו נדחה מפני צרכי המצור. יתכן אפילו שמוקד האיסור הוא דווקא במצב שבו הכריתה היא לצורך הפעלת לחץ על העיר הנצורה: "שהזהירנו מהשחית האילנות כשנצור על עיר כדי להצר לאנשיה ולהכאיב לבבם". אולם, גם לשיטת הרמב"ם כריתת עצי פרי הותרה במצבים מסוימים. יתכן שנוכל לסמוך על חלק מההיתרים הללו גם בשעת מלחמה. לכן, לפני שנעמיק בשיטת הרמב"ם, ננתח תחילה את הגמרא במסכת בבא קמא הדנה בהיתרים השונים לכריתת עצי פרי.

²⁰ ניתן לצמצם את ההיתר בשיטת הרמב"ן ולדייק כי מדובר דווקא בהשחתת עצים כדי "שלא יחיו מהם", באופן שיפגע ישירות ביכולת הלחימה והעמידה של הצבא, ולא בכל יצירת לחץ. באופן פשוט כך עולה גם מהמקרים אותם מביא הרמב"ן בפירושו לתורה. לפי זה, תותר דווקא פגיעה בתשתיות החיוניות לתפקוד הצבאי ולא פגיעה בתשתיות שתועלתן למאמץ המלחמתי היא עקיפה (למשל יצירת לחץ פסיכולוגי). עם זאת, נראה שהקביעה של הרמב"ן בהשגות היא מוחלטת יותר, וכי המילים "להצר לאנשי העיר" מלמדות גם על הפעלת לחץ שהתועלת ממנו עקיפה בלבד.

בנוסף, ניתן להציע הבחנה בין הפעלת לחץ על יושבי העיר שעמם מתנהלת הלחימה ובין הפעלת לחץ על אזרחי לבנון ועזה בזמן שהלחימה מתנהלת מול ארגוני הטרור בלבד. אך נראה שלמרות שיש בהבחנה זו הגיון מוסרי מסוים, זה לא ישפיע על הגדרת הצורך בשימוש בעץ, ונתייחס לכל נסיון הפעלת לחץ כתועלת עקיפה שנשיג בכריתת העצים.

²¹ כפי שראינו, הרב גורן טוען שרש"י סובר כמו הרמב"ן. לכאורה, אמנם עולה מדברי רש"י בבבא קמא (צא: ד"ה זה) כי ניתן לכרות עצי פרי לצורך המצור, אך לא ברור שהוא ירחיב את הגדרת הצורך כפי שעושה הרמב"ן. נראה שהרב גורן לא קיבל את החלוקה שהצענו בדברינו (וביתר פירוט בהערה 19) בין בניית כלי מצור להפעלת לחץ, וסיווג את שני השימושים הללו כתועלת עקיפה. להלן נראה כי הרב ולדנברג, בשו"ת ציץ אליעזר, מקבל את החילוק הזה בשיטת הרמב"ם.

²² כך טוען הרב גורן בשיטת הרשב"ם (בפירושו לתורה). לדבריו הרשב"ם יתיר רק כריתת עץ המפריע בעצמו ללחימה, ולא יתיר את כריתתו אף לצורך בניית כלי מצור.

אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא

עד כה עסקנו בכריתת עצים בשעת מלחמה. חז"ל הרחיבו את דין "לא תשחית את עצה" לאיסור השחתה כללי, גם שלא בשעת מלחמה. בעקבות קביעת המשנה במסכת בבא קמא כי לאדם אסור לחבול בעצמו ולהזיק לעצמו,²³ דנו האמוראים בשאלה אילו עצי מאכל אסור לקצוץ:

אמר רב: דיקלא דטען קבא [דקל הטוען קב תמרים] – אסור למקצציה... א"ר חנינא: לא שכיב שיבחת ברי [לא מת בני, ששמו הוא שיבחת], אלא דקץ תאינתא בלא זמנה. (בבא קמא צא:)

מדברי רב עולה כי האיסור לקצוץ דקל תקף כל עוד הוא טוען ומצמיח תמרים, ומדברי ר' חנינא עולה כי אסור לקצוץ תאנה לפני זמנה, כשהיא עוד מניבה פירות. נראה שלדברי האמוראים, האיסור לקצוץ עצי מאכל תקף רק בקציצת העצים לפני זמנם, כשהם עוד פוריים, ולא לאחר שיזקינו. הגמרא כאן אינה מתייחסת לשאלה האם מדובר בכריתת עצים לצורך או שלא לצורך, ונראה שזהו דיון עצמאי על היקף האיסור לכרות עץ מאכל. האמוראים כנראה הניחו שהאיסור נוגע רק לעצים שעליהם נאמר: "כי ממנו תאכל", וכפי שהותרה כריתת עצי סרק בכל מקרה, נתיר כריתת עצי מאכל שאינם פוריים אפילו ללא כל צורך.²⁴ הסוגיה כאן דנה בשאלה אילו עצים יוגדרו כעצי פרי ויחול עליהם האיסור.²⁵ כך עולה גם מדברי התוספות במסכת ברכות:

וי"ל דלא טעין קבא, דלא שייך ביה לא תשחית. (לו: ד"ה אין)

יש לשים לב להבדל בין קציצת עץ מאכל שהזקין ואינו עושה פירות, ובין הדיון הקודם על כריתת עצי פרי לצורך המצור. ישנו הבדל משמעותי בין שני ההיתרים. במסגרת השיקולים והצרכים שהצגנו לעיל נצטרך תמיד לבחור בעץ הכי מתאים. לפי הספרי, לצורך המצור הותר שימוש בעץ פרי, אך אם יש בנמצא עץ סרק מתאים – שימוש בעץ הפרי ישוב להיות איסור דאורייתא. לעומת זאת, בעצי מאכל שאינם פוריים כלל לא נאמר האיסור. הם אינם

²³ "החובל בעצמו, אף על פי שאינו רשאי – פטור; אחרים שחבלו בו – חייבים. והקוצץ נטיעותיו, אף על פי שאינו רשאי – פטור; אחרים – חייבין" (בבא קמא צ:).

²⁴ יתכן שניתן לדייק אחרת מדברי המהרש"ל: "אמר רב: דיקלא שהוא עושה קב פירות בשנה – אסור לקוצצו לבניין" (ים של שלמה בבא קמא, ח', סב). אולם הדיוק אינו מוכרח, ובכל אופן נראה שפשטות הגמרא והראשונים כדברינו.

²⁵ הגמרא משווה את הדיון כאן לדין במשנה במסכת שביעית (ד', י): "כמה יהא בזית ולא יקוצנו? רובע. רבן שמעון בן גמליאל אומר: הכל לפי הזית." מסקנת הגמרא היא ששיעור הפירות הנדרש תלוי בסוג העץ, וכפי שמסכם הרא"ש: "וכן לכל [אילן] לפי חשיבותו" (רא"ש בבא קמא, ח', טו).

מוגדרים כעצי פרי, ולכן "לא שייך ביה לא תשחית" וניתן להשחיתם גם ללא מטרה כלל, ובעת הצורך אין כל עדיפות בינם ובין עצי סרק.

מעולה בדמים

בהמשך לדברי רב ור' חנינא, מחדש רבינא כי אם העץ "מעולה בדמים" מותר לכרות אותו:

אמר רבינא: ואם היה מעולה בדמים – מותר.

באיזה מקרה מדובר?²⁶ הרדב"ז²⁷ הסביר שמדובר בעץ שעלות החזקתו עולה על ההכנסה מפירותיו וגורם להפסדים כלכליים. רוב הראשונים²⁸ הלכו צעד נוסף, והסבירו שמדובר במצב בו ערכן של הקורות שניתן לייצר מהעץ לאחר שייכרת גבוה מערכו העכשווי. כלומר, מדובר בשיקול של רווח כלכלי ולא רק בהמנעות מהפסד. רבינא מחדש שאם כריתת העץ רווחית יותר מהחזקתו לצורך גידול פירות, אין איסור בכריתתו.

ניתן להבין את דינו של רבינא במספר דרכים. יתכן שרבינא מנסח מחדש את ההגדרה של עץ מאכל שהשחתתו אסורה. הפסוק מדבר על עץ המניב פירות שהאדם נהנה מאכילתם – "כי ממנו תאכל". לפי רבינא צריך להתקיים "כי ממנו תאכל" גם במובן הכלכלי, צריך להשתכר מקיומו של העץ. אנו מחפשים "פירות" במובן הרחב, כלומר רווחים המופקים מן העץ.²⁹ עץ שיהיה שווה ככרות יותר משוויו כנטוע – אין כל איסור בכריתתו. ניתן להתייחס אליו כעץ סרק, או כעץ פרי שאינו מניב פירות. הסבר זה נתמך לכאורה ממהלך הסוגיה. דיונם של רב ור' חנינא, כפי שראינו, עוסק בהגדרת עץ פרי שנאסרה השחתתו. מסתבר, אפוא, שרבינא עוסק באותו ענין.

²⁶ בניגוד לציטוט בהערה 15 לעיל, שם הביטוי "מעולה בדמים" עסק בהשוואה בין שני עצים ובשאלה האם עדיף לכרות את עץ הסרק דווקא, רבינא דן במקרה בו לפנינו עץ בודד, והשאלה היא האם מותר לכרות אותו. ממילא, המילים "מעולה בדמים" מקבלות משמעות אחרת. בהמשך הסוגיה בב"ק, מובא סיוע לרבינא מברייתא הדומה למדרש שהובא בהערה 15. יש לדון כיצד ברייתא זו מסייעת לדינו של רבינא, ואכמ"ל.

²⁷ מלכים ו', ח: "ואיירי באילן מאכל שאינו עושה כדי טיפול".

²⁸ כך עולה ברש"י ובמאירי על אתר, בפירושי רבינו יהונתן, הראב"ד והרמ"ה (המובאים בשטמ"ק כאן), וכן במפרשי המשנה במסכת שביעית (ד', י'), ובתוספות במסכת ברכות (לו: ד"ה אין).

²⁹ שיטה חריגה בענין זה נמצאת בחידושי הראב"ד (צא: ד"ה רק), ממנו עולה כי ההיתר מבוסס על כך שבדמים היתרים ניתן יהיה לקנות אילן פרי מוצלח יותר. שיטה זו משקפת התמקדות בעצים דווקא, ולא בערכם הכלכלי. יש לציין כי החידוש הזה מופיע במהדורה הנדפסת של חידושי הראב"ד על ב"ק (בעריכת ש' אטלס) שהוצאה על פי כתב יד, אך בקטע מקביל בשטמ"ק, המצוטט בשם הראב"ד, הושמט המשפט: "שיכול לקנות בדמיו אילן עושה פירות יותר ממנו". בכל אופן, נראה שרוב הראשונים לא הבינו כך והתמקדו בשאלה הכלכלית.

לחלופין, ניתן להסביר שרבינא מחדש דין הדומה באופיו להיתר שראינו בספרי ובשיטת הרמב"ן. ראינו כי צרכי המצור יכולים להתיר כריתת עצי פרי, שהשחתתם נאסרה. רבינא מגדיר צורך נוסף שיצדיק כריתת עצים – צורך כלכלי. לדבריו, התורה לא מתחשבת רק בצרכי המלחמה, אלא בכל צרכי האדם. כל צורך או תועלת כלכליים יתירו כריתת עצי מאכל.

הסבר שלישי לדברי רבינא עולה בפירוש הר"ד:

...שלא הקפידה תורה על השחתת פירות אלא על השחתת דמים... וה"ה נמי אם עץ

מאכל שוה קורתו אם תקצינו יותר ממה ששוה למכור נטוע ופירותיו, מותר לקוצו ואין

שם כל תשחית; שאע"פ שמפסיד פירותיו משביח הוא בדמים.

(תוס' רי"ד בבא קמא צב. ד"ה יכול)

הרי"ד חוזר בדבריו על הביטוי "השחתת דמים", ונראה כי הוא עוסק בהגדרת המעשה, או בהגדרת הפעולה שנאסרה. כדי לעבור על האיסור אנו מחפשים פעולה שתוגדר כהשחתה, שניתן יהיה לומר עליה: "לא תשחית את עצה לנדוח עליו גרזן". רבינא קובע כי הגדרת פעולת השחתה צריכה להתחשב בשיקולים כלכליים. בכריתת עץ שתביא לרווח כלכלי "אין שם כל תשחית", לא נוכל להתייחס למעשה כמעשה השחתה. באילן "מעולה בדמים" אין איסור, כיוון שכריתתו אינה פעולת השחתה.

נחدد את ההבדל בין הפירושים שהצענו בדברי רבינא. לפי הפירוש השני, רבינא מחדש צורך שיתיר כריתת עצי פרי. מסתבר שכפי שעלה בספרי לגבי צרכי המצור, גם בקציצת עץ מאכל לצורך כלכלי ההיתר לא יהיה גורף. אם תועלת כלכלית דומה תושג מקציצת עץ סרק, לא נתיר כריתת עץ פרי המעולה בדמים. זוהי עדיין פעולת השחתה בעץ פרי, היא הותרה רק מפני הצורך, וכפופה לסדרי קדימויות.

לעומת זאת, לפי הפירוש הראשון שהצענו, עץ מעולה בדמים כלל אינו מוגדר כעץ פרי שעליו נאמר איסור ההשחתה; ולפי הר"ד, איסור השחתת אילנות מאכל לא נאמר בעצים שיש רווח בקציצתם: העץ אמנם מוגדר כעץ מאכל, אך לא ניתן להגדיר את קציצתו כמעשה משחית. כך, לפי שני פירושים אלו, באילן "מעולה בדמים" לא נדרש כלל לסדרי קדימויות, ונוכל לכרות אותו גם כאשר יש בנמצא עץ סרק.

עץ שגורם נזק

ניתן להדגים את ההבדל בין העקרונות השונים שהעלנו בהסבר דינו של רבינא, באמצעות הדיון המובא בהמשך הסוגיה:

שמואל אייתי ליה אריסיה תמרי [אריסו הביא לו תמרים]. אכיל, טעים בהו טעמא דחמרא [הרגיש בתמרים טעם יין]. אמר ליה: מאי האי? אמר ליה: ביני גופני קיימי [הדקל צומח בין גפנים, ומהם קיבלו התמרים את טעם היין]. אמר: מכחשי בחמרא כולי האי? למחר אייתי לי מקורייהו [אם הדקלים פוגעים כל כך בגפנים, הבא לי את שורשיהם עד מחר!]. (שם צב.)

שמואל מורה לאריסו לכרות את הדקלים מפני שהם מזיקים את הגפנים הגדלים בסמוך. מדוע מותר לכרות את הדקלים? ניתן להסביר את הוראתו של שמואל על פי כל אחד מהפירושים שראינו:

1. לפי הרי"ד, הסוגיה עוסקת בהגדרת המעשה כמעשה השחתה, שהוא הנזכר בפסוק: "לא תשחית את עצה לנדוח עליו גרזן". לשיטתו נסביר כי שמואל סובר שכריתת העץ באופן שיועיל לעץ אחר לא תוגדר כמעשה משחית, אלא כמעשה משכלל. הגדרת מעשה ההשחתה מתחשבת גם בסביבתו של העץ.

2. לפי ההסבר הראשון שהצענו, הסוגיה עוסקת בהגדרת העץ כעץ מאכל שעליו נאמר: "כי ממנו תאכל ואותו לא תכרות". לסברא זו נסביר כי לפי שמואל הדקל המזיק לגפנים אינו מוגדר כעץ מאכל כיוון שנוזקו רב על תועלתו, וממילא אין איסור בכריתתו.

3. לפי ההסבר השני שראינו, הסוגיה עוסקת בהגדרת צורך שיתיר כריתת עצים. אנו דנים מתי נאמר "אותו תשחית וכרת – ובנית מצור". רבינא חידש שצורך כלכלי מתיר כריתת עצים, ושמואל מחדש כי צרכי עץ אחד מתירים כריתת עץ אחר. יתכן גם ששמואל פשוט מיישם את חידושו של רבינא, ומתיר את כריתת העץ כיוון שיש בכך תועלת כלכלית.³⁰

נראה שאלה שלשת השיקולים שסביבם נסוב הדיון בכל הלכות השחתת עצים. כדי לאסור השחתת עץ, צריך להגדיר את הכריתה כמעשה השחתה ואת העץ כעץ פרי. לאחר מכן, יתכן שנתיר אותו משום צורך. העיקרון האחרון עולה בספרי שראינו לעיל, בנוגע לצרכי המלחמה; ולפי אחד ההסברים בדברי רבינא, עולה גם בגמרא בבבא קמא, בנוגע לצורך כלכלי.

³⁰ שני ההסברים תלויים בשאלה האם שמואל התבסס על צרכי הגפן ולא על השיקול הכלכלי, או שהוא הורה על כריתת הדקלים דווקא משום שהגפן שניזוקה שווה יותר (כפי שעולה ברוב הראשונים).

ד. שיטת הרמב"ם – איסור השחתה גם בשעת מלחמה

יישום שלשת העקרונות בשיטת הרמב"ם

כעת נשוב לשיטת הרמב"ם. ראינו בספר המצוות כי הרמב"ם אינו מתיר כריתת עצים לצורך המצור. עם זאת, גם לשיטתו, יתכן שנוכל להתיר כריתת עצים על פי הסברות הנוספות שעלו מהגמרא בבבא קמא. כך עולה מדבריו בהלכות מלכים, שם הוא דן בפרטי האיסור:

אין קוצצין אילני מאכל שחרץ למדינה ואין מונעין מהם אמת המים כדי שייבשו, שנאמר: 'לא תשחית את עצה', וכל הקוצץ לוקה. ולא במצור בלבד, אלא בכל מקום כל הקוצץ אילן מאכל **דרך השחתה** לוקה. אבל קוצצין אותו אם היה מזיק אילנות אחרים, או מפני שמזיק בשדה אחרים, או מפני שדמיו יקרים, **לא אסרה תורה אלא דרך השחתה.** (ר', ח)

מדברי הרמב"ם עולה בבירור כי הוא מקבל את הצורך להגדיר את המעשה כמעשה השחתה. הוא חוזר פעמים על הביטוי "דרך השחתה"³¹. מסתבר כי הרמב"ם פירש את הגמרא בבבא קמא כפי שראינו לעיל בשיטת הר"ד, שכריתת אילן מעולה בדמים אינה מוגדרת כמעשה השחתה כיוון שהיא מביאה לרווח ולא להפסד.

בהלכה הבאה, נראה שהרמב"ם עוסק בשיקול השני – הגדרת העץ:

כל אילן סרק מותר לקוץ אותו ואפילו אינו צריך לו. וכן אילן מאכל שהזקין, ואינו עושה אלא דבר מועט שאינו ראוי לטרוח בו, מותר לקוץ אותו. (שם, ט)

כנראה שהרמב"ם מקבל את שני העקרונות העולים מהגמרא – הגדרת העץ כעץ מאכל, כדברי רב ור' חנינא, והגדרת המעשה כמעשה השחתה, כדברי רבינא ושמואל. אולם נראה שהוא אינו מקבל את העיקרון השלישי, העולה מפשט הספרי – האפשרות להתיר כריתת עצי פרי לצורך המצור. הרמב"ם כלל אינו מזכיר אפשרות להתחשב בצורך, כפי שעולה גם מדבריו בספר המצוות.

³¹ עיין גם בשו"ת הרמב"ם (ק"ב): "שהתורה לא אסרה אלא לכרות על דרך ההשחתה לבד".

כיצד הרמב"ם יסביר את דברי המדרש?³² הכסף משנה³³ מסביר שלפי הרמב"ם כשהמדרש מרבה אילן מאכל הוא מתכוון רק לאילן שהזקין ואינו עושה פירות, ולא לכל אילן מאכל.³⁴ כלומר, הרמב"ם ידחק בדברי המדרש ויסביר שגם הוא עוסק בהגדרת האילן כעץ פרי ובהגדרת המעשה כמעשה השחתה, ולא מדבר על היתר לכרות לצורך.³⁵ כרקע לדברים, מסתבר שהרמב"ם למד את הפסוקים כפשטם ולא קיבל את הדיוק שהצענו לעיל בשיטת הרמב"ן. התורה התירה בפסוק כ' שימוש בעצים שאינם עצי פרי, אך לא מצינו בפסוקים כל היתר לכרות עצי פרי, אפילו לצורך המצור. בעל הכתב והקבלה הסביר כי שיטת הרמב"ם מבוססת על החזרה בפסוק על הפעלים 'השחתה' ו'כריתה', המופיעים שניהם באיסור בפסוק י"ט:

והוסיף ואותו לא תכרות – אף שאין המכוון בהשחתת האילן רק לכרות אותו לבנין הסוללה והדיק כדי לכבוש את העיר, גם זה אסור לעשות בעץ מאכל.
(הכתב והקבלה, דברים כ', יט)

שיטת הציץ אליעזר

בניגוד למה שהצגנו עד כה, היו שהבינו כי הרמב"ם יתיר השחתת עצים בשביל חלק מצרכי המצור. הם מדייקים בדברי הרמב"ם בספר המצוות, האוסר השחתה בשעת מצור על עיר

³² יש לציין שגם הגמרא עצמה במסכת בבא קמא מצטטת ברייתא הדומה למדרש.

³³ ההסבר הזה בשיטת הרמב"ם מופיע כבר בדברי הסמ"ג (רכ"ט).

³⁴ הלחם משנה מקשה על הרמב"ם מנוסחת הברייתא בבבא קמא, המשתמשת בלשון "לרבות כל דבר", ומציע שהייתה לפניו גרסה אחרת. בגרסת הספרי, כפי שהבאנו אותה לעיל, אכן מופיע "לרבות אילן מאכל", ולא "כל דבר".

³⁵ עדיין קשה כיצד ניישם בשיטת הרמב"ם את סדרי הקדימויות המופיעים במדרש – "מלמד שאילן סרק קודם לאילן מאכל". ניתן להציע שהוא כלל לא פוסק את הספרי; או שהוא מבין שדין 'מעולה בדמים' המובא בסוף המדרש מחליף את סדרי הקדימויות, ועי' בהערה 15 ובהערה 26. לחלופין, ניתן להסביר שלפי הרמב"ם עדיף לכרות עץ סרק ולא עץ מאכל שהזקין. הסבר זה אינו מתאים להבנה שהצענו בדברינו, שהרי אם מדובר בהגדרת העץ, כיוון שהעץ אינו מוגדר כעץ מאכל האיסור לא חל וכלל לא אמור להיות דיון בסדרי הקדימויות. יש לשים לב כי מלשון הרמב"ם בהלכה ט' אכן משמע שכריתת אילן מאכל שהזקין הותרה לגמרי, ואינה תלויה בקדימויות.

”כדי להצר לאנשיה ולהכאיב לבבם”, אך לא למטרת בניית כלי המצור.³⁶ כך טוען הרב אליעזר ולדנברג:³⁷

...שזה שהרמב”ם אוסר בספר המצות הוא רק השחתה שאין בה תועלת עצמית, ובאה רק כדי להצר לאויב ולהכאיב את לבו בזה שלא יחיו מהם. אבל השחתה הבאה גם לשם תועלת עצמית כבניית מצור מהם בכדי להלחם עם האויב בזה גם הרמב”ם יודה שמותר. (ציץ אליעזר כ”ב, מו)

הרב ולדנברג מצמצם את הפער בין הרמב”ם והרמב”ן. לשיטתו הם נחלקו רק בשאלת הגדרת הצורך המתיר השחתת עצים, ולא בעצם ההיתר. הרמב”ן, כפי שראינו, מתיר קציצת עץ לכל צורך מלחמתי ואוסר רק השחתה ללא כל מטרה. הרמב”ם מתחשב רק בצרכים שנפיק בהם תועלת עצמית מקציצת העץ – בניית כלי מצור.³⁸ מסתבר שלפי הציץ אליעזר הרמב”ם יתיר גם כריתת עצים המפריעים למאמצי הלחימה, שם התועלת מכריתת העץ המדובר מובהקת אף יותר.³⁹

בכל אופן, נראה שההבנה הפשוטה בדברי הרמב”ם היא כדברי הרב גורן, שלא נתיר כריתת עצים אפילו לצורך המצור. כך עולה מפשט דבריו בספר המצוות, וכך נראה מדבריו בהלכות מלכים, כשהוא עוסק בעקרונות השונים ולא מזכיר כלל את שאלת הצורך. בעקבות זאת, בשיטת הרמב”ם נצטרך להתעמק יותר בשיקולים הנוספים המתירים כריתת עצי פרי – הגדרת המעשה כמעשה השחתה והגדרת העץ כאילן מאכל.

הגדרת מעשה השחתה

הרב שלמה גורן, בתשובה שהבאנו, מעלה אפשרות שהרמב”ם יתיר כריתת עצי פרי כדי לבנות מהם כלי מצור, כיוון שזו אינה ”דרך השחתה”:

³⁶ הרב ולדנברג מדייק גם מכך שהרמב”ם הביא כדוגמא נוספת את ייבוש אמת המים, שגורם להשחתה מלאה של העץ, וטוען שהאיסור נאמר רק בדרך זו.

³⁷ הדברים הובאו גם בספרו הלכות מדינה (חלק ב' שער ה, פרק ז', אות ה). שיטה דומה עולה בחידושי תירוש ויצהר על הרמב”ם, לרבי צבי הירש לוין (מלכים ו', ט); וכן סובר הרב אברהם שרמן, במאמרו ”עקרונות הלכתיים במוסר מלחמה” (תחומין ט, תשמ”ט, עמ' 233-234).

³⁸ ועיין לעיל בהערות 19, 21.

³⁹ יש לשים לב כי הדיון בהגדרת הצורך תלוי בשאלה עד כמה יש תועלת מכריתת העץ הספציפי, כפי שטענו לעיל בביאור שיטת הרמב”ן (וראה לעיל בהערה 18). ההבחנה באופי המעשה בין פעולה יצירתית ופעולה משחיתה אינה רלוונטית בענין זה, ונעסוק בה להלן בדיון על הגדרת מעשה השחתה.

יש ללמוד אולי שרק לתועלת של השחתה לזולת אסור להשחית את האילנות, מאחר שגם זה נכלל בדרך השחתה עליה הזהירה התורה, גם אם ההשחתה הזו מביאה לנו תועלת, אבל אם המטרה לצורך בנין כלים עבורנו בהיותנו במצור, יתכן שמותר גם לדעת הרמב"ם. (משיב מלחמה, שם)

הרב גורן מציג להתייחס לבניית כלי מצור וכלי נשק בדומה לכל כריתת עצים למטרות בניה.⁴⁰ מעשה של בניה הוא מעשה יצירתי ולא מעשה משחית, ולכן נתיר שימוש בעצים כשהם משמשים לבניית כלי מצור. השחתה היא רק במעשה של "השחתה לזולת", דהיינו מעשה עם תוצאה שלילית.⁴¹ אולם יתכן כי הרמב"ם יאסור כריתת עצים גם כאשר בונים מהם כלי מצור. כך סובר, למשל, בעל הכתב והקבלה:

וטעם האיסור, שאין ראוי לשמש בדבר מן הנבראים אל הפך המכוון ממנו בבריא...
כן עץ המכוון בבריא לתועלת פירות למאכל בני אדם להחיותם, אין לעשות בו דבר
המשחית את האדם ומאבדו. (הכתב והקבלה, דברים כ', יט)

לשיטת הכתב והקבלה יש בעיה מיוחדת עם כלי מצור. כלי מלחמה מוגדרים באופן יסודי ככלי משחית. הם נוצרו כדי להרוג ולהרוס ונוגדים את הבריאה ואת הטבע. לכן גם בניית כלי מצור, למרות שהיא עשייה בעלת אופי יצירתי, תוגדר כמעשה השחתה ותיאסר. גם הרב גורן, למסקנה,⁴² נוטה לומר כי הרמב"ם לא יתיר כריתת עצים כדי לבנות כלי מצור. לדבריו, באופן עקרוני בניה לא תוגדר כמעשה השחתה, ודווקא בשעת מלחמה נחמיר יותר ונאסור גם פעולות שאינן פעולות השחתה. הרב גורן מציג כי החומרה היתרה בשעת מלחמה נועדה להוות ניגוד לדרכי המלחמה של הכנענים.⁴³

⁴⁰ ניתן להמחיש את הערך היצירתי בבניית כלי מצור ומלחמה באמצעות תרומתן הכלכלית המשמעותית של התעשיות הביטחוניות למשק הישראלי לאורך השנים. קשה להגדיר את כל הייצור בענף התעשייה הזה כ"מעשה השחתה".

⁴¹ סברא דומה עולה בפירוש התולדות אדם על הספרי לר' משה דוד אשכנזי. לדבריו, מותר לקצוץ אילן כדי לבנות כלי מצור על בסיס דין 'מעולה בדמים': "ואין לך עילוי בדמים מזה שקציצתו גורם הכבישה". לפי ההסבר שהצגנו לעיל, כל דין 'מעולה בדמים' בשיטת הרמב"ם מבוסס על כך שהקציצה אינה מוגדרת כדרך השחתה.

⁴² הרב גורן מתלבט בשאלה זו לאורך התשובה, ובסיכום דבריו הוא נוטה לאסור בדעת הרמב"ם כל כריתת עצים, אפילו לצורך בניית כלי המצור. לדבריו כך משמע "מסתימת לשון הרמב"ם".

⁴³ הרב גורן מביא בענין זה את דברי המכילתא דרבי ישמעאל: "כיון ששמעו כנעניים שישראל נכנסין לארץ, עמדו ושרפו כל הזרעים וקצצו כל האילנות וסתרו את הבנינים וסתמו את המעינות" (מסכתא דויהי, פתיחתא).

אפילו אם לא נקבל את מסקנת הרב גורן, נראה שבמקרה שלנו ההיתר הזה לא יועיל. אצלנו מדובר בפעולת השחתה ממש, בתקיפה שכל מטרתה היא ליצור הרס. לא ניתן להתיר תקיפת תשתיות אזרחיות לצרכי גמול והרתעה על בסיס העיקרון הזה.

הגדרת אילן מאכל

השיקול שנותר לנו לבחון בשיטת הרמב"ם הוא הצורך להגדיר את העץ כעץ פרי, שעליו נאמר "כי ממנו תאכל". בפשטות, במקרה שלנו אין כל היתר. כיוון שאנו דנים בתשתיות מניבות ופעילות, לא ניתן להשוותן לעצי סרק, ואף לא לאילן שהזקין ואינו מניב.⁴⁴ מסתבר שגם על בסיס העיקרון הזה לא ניתן להתיר את תקיפת התשתיות.

ה. יסוד המחלוקת – מלחמה, ללמד על הכלל כולו יצאה

ננסה לרדת לשורש המחלוקת בין הרמב"ם והרמב"ן. נראה שמחלוקתם תלויה בהבנת ההקשר שבו בחרה התורה לשבץ את איסור בל תשחית. כפי שראינו, איסור ההשחתה הוא איסור כללי ואינו נוגע רק בשעת מלחמה. אם כך, מדוע הוא שובץ דווקא בפרשיות המלחמה בסוף פרשת שופטים, במסגרת דיני עשיית מצור?

שיטת הרמב"ן – נחמול על שלנו

לשיטת הרמב"ן התשובה פשוטה יחסית. התורה צריכה לדבר דווקא על שעת מלחמה כדי ללמדנו כי צרכי המצור יכולים להתיר השחתת עצים. ההקשר גם מלמד אותנו על אופי האיסור, שנועד לסייע לעם ישראל ולדאוג לנכסיו בזמן כיבוש הארץ. בענין זה, יש לשים לב להיתר נוסף שעולה בשיטת הרמב"ן. במסגרת הדיון באיסור ההשחתה עולה גם השאלה לגבי סוג המלחמה⁴⁵ שבה נאמר האיסור.⁴⁶ הרמב"ן מחדש:

⁴⁴ בנוסף, לא נוכל ליישם כאן את דין "מעולה בדמים" לפי אחת ההצעות לעיל בדברי רבינא, שהוא עוסק בהגדרת העץ. ברור שהשווי של האתרים הנדונים לאחר ההפצה יהיה נמוך מערכם הנוכחי, בעת תפקודם.

⁴⁵ יש לדון גם בשאלה האם האיסור נאמר רק במלחמת רשות או שגם במלחמת מצווה. בספרי (שם, ר"ג) מופיע: "כי תצור אל עיר – במלחמת הרשות הכתוב מדבר", אך ניתן להתלבט האם הקביעה הזו מתייחסת לאיסור השחתת האילנות או לדינים אחרים שהוזכרו במדרש (ועיין במפרשי המדרש השונים). בנוסף, יש להצליב את מסקנת הדיון הזה עם הדיון על סוגי המלחמה השונים, ובפרט על מעמדה של מלחמת "עזרת ישראל מיד צר הבא עליהם", ואכמ"ל.

⁴⁶ שיטה מעניינת בהקשר זה היא שיטת רבינו הלל בפירושו לספרי, הטוען שבמקרה שגויים צרים על עיר ישראלית הותרה כריתת עצי הפרי שחוץ לעיר "כי היכי דלא לסמכו עליה".

ודע כי זו המצוה... כשנצור על עיר להלחם עליה לתפשה, שנצטוינו לחמול עליה כאשר נחמול על שלנו אולי נכבוש אותה. אבל בצאתנו אל ארץ אויב נשחית ונחבל כל עץ טוב... (השגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם, שכחת העשין, המצווה הששית)

הרמב"ן מחלק בין מלחמה שנועדה לכיבוש העיר, בה נאמר איסור השחתת עצי מאכל, ובין מלחמה ב"ארץ אויב", בה הותרה השחתה.⁴⁷ מדוע שנחלק ביניהם? נראה שסיבת ההבחנה נעוצה בהבנת טעם ויסוד האיסור. הרמב"ן אוסר השחתה בעיר שאנו מנסים לכבוש, משום ש"אולי נכבוש אותה".

טעמים שונים נאמרו באיסור "בל תשחית". חלקם עוסקים בבעיה שבין אדם למקום בהשחתת העולם, חלקם בקלקול בתחום המידות, וחלקם בפגיעה ובנזק החברתיים. בשיטת הרמב"ן נראה שהבעיה ממוקדת בנזק ובהפסד שנוצרו. איסור ההשחתה נועד לשמור על העושר והטוב שנמצא ברשות החברה, ברשות עם ישראל. במלחמה נגד אויב בארץ זרה, בה ההשחתה לא תפגע בעם ישראל ובקניינו, אין בכך איסור.⁴⁸

על פי טעם זה, נוכל גם להסביר את שיטתו הכללית של הרמב"ן, המתיר השחתת עצי פרי לכל צורך מלחמתי. כיוון שמדובר במצווה שנועדה לתועלת עבור עם ישראל היושב בארצו, אם כריתת העצים מסייעת לעם ישראל היא תותר, גם כאשר מדובר במעשה השחתה ממש ובתועלת עקיפה בלבד. "לא אסרה תורה אלא השחתה בחינם".

שיטת הרמב"ם – איסור בהשחתת העולם

לפי הציץ אליעזר, המתיר השחתת עצים בשביל חלק מצרכי המלחמה גם בשיטת הרמב"ם, ניתן להסביר את הרמב"ם באופן דומה לרמב"ן. אך כפי שראינו, מפשט דברי הרמב"ם עולה כי איננו מתחשבים כלל בצרכי המלחמה. אם כן, מדוע שובץ האיסור דווקא במקום זה? בשיטת הרמב"ם נראה שמגמת התורה הפוכה בדיוק ממה שראינו בשיטת הרמב"ן. שיבוץ הפרשה במסגרת דיני מלחמה לא נועד לחדש היתר, אלא דווקא לחדד את האיסור. התורה צריכה ללמדנו שאיסור ההשחתה נאמר גם בשעת מצור, וצרכי המצור לא יתירו השחתה מעבר למותר בכל זמן אחר. הצורך בהדגשה זו ברור לפי שיטת הרב גורן, שטען כי הרמב"ם

⁴⁷ על בסיס שיטת הרמב"ן, הרב גורן התיר נקיטת מדיניות של השארת "אדמה חרוכה" לאויב בעת נסיגה מאזור הנמצא מחוץ לגבולות ארץ ישראל.

⁴⁸ במלחמת כיבוש הארץ, הרמב"ן (בפירושו לתורה) מסביר שהאיסור מבוסס על הביטחון בה' שייתן בידינו את הארץ, ולכן ההשחתה פוגעת בשלל העתיד לבוא לידי ישראל, וכן עולה בספורנו.

יחמיר בשעת מלחמה אף יותר מאשר בזמנים אחרים.⁴⁹ אך גם ללא חידוש, ניתן להסביר כי התורה ראתה צורך מיוחד להדגיש את הבעייתיות שבהשחתה דווקא בשעת מלחמה, בה אנו עשויים להורות לעצמנו היתר. התורה מלמדת אותנו כאן עיקרון, אותו ניסח פעם מ"ר הרב אהרן ליכטנשטיין זצ"ל:⁵⁰

חשוב ביותר שהאדם היוצא למלחמה ידע שאין הוא עובר מעולם בעל סולם ערכים אחד לעולם בעל סולם ערכים שונה. ('מוסר ומלחמה', תחומין ד, תשמ"ד, עמ' 185)

מסתבר שלפי הרמב"ם מוקד האיסור אינו בתועלת החברתית, ולכן שאלות של צורך לא יועילו אפילו בעת מלחמה. הוא יסביר שיש בעיה עצמית, ערכית ומוסרית, בהשחתת העולם.⁵¹ לכן, מסתבר גם שהרמב"ם לא יחלק בין מלחמה בשטח ישראל ומלחמה בארץ אויב.⁵²

לפנינו שתי תפיסות הפוכות של איסור ההשחתה. לפי הרמב"ן, האיסור נועד לסייע לעם ישראל, והדיון המרכזי שצריך לקיים בעניינו הוא סביב שאלת התועלת והצורך. לפי הרמב"ם, האיסור משקף את הקלקול שבהשחתת העולם, והדיון בעניינו יעסוק בעיקר בהגדרת מעשה ההשחתה והחפצים בהם נאמר האיסור.

ו. עצים מול תשתיות

עד כה, ראינו כי שיטת הרמב"ן מבוססת על דרשת הספרי המתיר כריתת עצים לצרכי המצור, וכי בשיטתו יש לדון בהגדרת הצרכים שיצדיקו השחתה. בשיטת הרמב"ם ראינו באופן פשוט כי צרכי המצור אינם מהווים גורם מספיק שיתיר השחתת עצים. עסקנו גם בשני עקרונות נוספים, הגדרת מעשה ההשחתה ועץ הפרי, אך נראה כי הם לא יועילו במקרה שלנו.

⁴⁹ לשיטת הכתב והקבלה ניתן לומר שהתורה מחדשת שיצירת כלי מצור היא מעשה השחתה. זה חידוש פחות משמעותי מחידושו של הרב גורן, שטען כי בשעת מלחמה תיאסר כריתת עצים למרות שכלל אינה מוגדרת כדרך השחתה.

⁵⁰ הדברים נאמרו בסימפוזיון בנושא מוסר ומלחמה שנערך בסיוון תשמ"ג. הציטוט לקוח מתוך סיכום של הסימפוזיון שהתפרסם בתחומין.

⁵¹ באופן עקרוני, ניתן להציע בשיטת הרמב"ם טעם הממוקד בתועלת העולם או המין האנושי, ללא התמקדות בעם ישראל. גם אם נבחר להסביר כך, זהו כבר טעם הקרוב יותר לשאלות של שמירה על העולם, והפער היסודי שהצגנו בדברינו בין הרמב"ם והרמב"ן עדיין קיים.

⁵² נראה שכך הבין בשיטתו גם המנחת חינוך (מנחת חינוך על מצוות עשה שמנה הרמב"ן, ו', ס"ק א במהד' מכון ירושלים).

עם זאת, נותרה עוד שאלה אחת שעלינו לדון בה. עד כה עסקנו רק בהשחתת עצים, המקרה בו דנה התורה. יש לדון האם ניתן ליישם את הדין בתשתיות שאינן עצי פרי. מנין שיש איסור גם בהשחתה של מבנים, מוצרים ותשתיות? האם יתכן שאיסור ההשחתה נאמר על עצים בלבד?

פירות ואמת המים

בענין זה, המדרש דן במקרה של ייבוש אמת המים:

‘לא תשחית את עצה לנרוח עליו גרזן’ – אין לי אלא גרזן, מנין אף למשוך הימנה אמת המים? תלמוד לומר: ‘לא תשחית את עצה’ – בכל דבר. (ספרי דברים, ר”ג)

ההבנה הפשוטה⁵³ היא שמדובר בייבוש של אמת מים שיגרום לעצי פרי להתייבש, והספרי מחדש שיש איסור גם בהשחתה בגרמא. לפי ההבנה הזו עדיין מדובר על השחתת עצים. אולם בפירוש זית רענן על המדרש⁵⁴ נטען כי ייבוש אמת המים נועד “שלא יהיה להם מים לשתות”. לפי פירוש זה הספרי מחדש שיש איסור גם בהשחתה של אמת מים, ולא רק באילן.

בהמשך המדרש, ר’ ישמעאל קובע שיש איסור השחתה גם בפירות:

רבי ישמעאל אומר: מיכן חס המקום על פירות האילן, קל וחומר מאילן – ומה אילן שעושה פירות הזהירך הכתוב עליו, פירות עצמם על אחת כמה וכמה.

אם כך, בספרי מצינו איסור רק בהשחתת עצים ופירות, ואולי גם בהשחתת אמת המים. ניתן לצמצם את האיסור ולטעון שהוא חל רק בפגיעה בעצים ובפירות, בטבע, ולא יחול על פגיעה במוצרים מעשה ידי אדם. לחלופין, ניתן לצמצם את האיסור דווקא לתחום המזון והשתיה,⁵⁵ צרכיו הבסיסיים של האדם, שעליהם אומר הפסוק: “כי ממנו תאכל”.

שתי הבנות אלו משקפות את שתי התפיסות השונות שראינו לעיל. צמצום של איסור ההשחתה לעולם הטבע מעיד על בעיה מיוחדת בפגיעה ביצירתו של הקב”ה, כפי שהצענו

⁵³ כך עולה גם מדברי הרמב”ם (בהלכה ח) שראינו לעיל.

⁵⁴ פירוש זית רענן על המדרש המקביל בילקוט שמעוני, סוף פרשת שופטים.

⁵⁵ כך עולה מפירוש זית רענן (בהמשך שם): “שאינו רשאי להפסיד כל דבר מאכל”. ויתכן שכך עולה גם מהמשפט שמובא בספרי עצמו לפני דרשת ר’ ישמעאל: “כי האדם עץ השדה – מלמד שחיינו של אדם אינם אלא מן האילן”.

בשיטת הרמב"ם. אם נאסרה דווקא השחתת צרכי האדם הבסיסיים, יתכן שהאיסור משקף דווקא פגיעה בתועלת האנושית שניתן להפיק מן העולם, כפי שטענו בשיטת הרמב"ן.⁵⁶

שיטת הרמב"ם – מכת מרדות מדבריהם

אולם, למרות שבפשט המדרש ניתן לצמצם את האיסור, ממספר סוגיות ברחבי הש"ס⁵⁷ עולה כי ישנו איסור בכל כלי וחפץ, ובאופן פשוט משמע שמדובר באיסור דאורייתא. כך פסקו חלק מהראשונים.⁵⁸ הרמב"ם אכן פוסק שיש איסור השחתה בכל דבר, אך בכל זאת מחלק בין אילנות לשאר הדברים:

ולא האילנות בלבד, אלא כל המשבר כלים וקורע בגדים והורס בנין וסותם מעין ומאבד מאכלות דרך השחתה – עובר בלא תשחית, ואינו לוקה אלא מכת מרדות מדבריהם.
(הלכות מלכים ומלחמותיהם ו', י')

לפי הרמב"ם בהשחתה של כלים, בגדים ומבנים אין מלקות מדאורייתא. יש שהבינו ברמב"ם⁵⁹ כי איסור ההשחתה בכלים הוא רק מדרבנן. לשיטתם, חכמים הם שהרחיבו את איסור ההשחתה מעבר לאיסור התורה העוסק באילנות, והסוגיות השונות עוסקות רק באיסור דרבנן ומכת מרדות. מנגד, יש שטענו כי לפי הרמב"ם יש איסור דאורייתא בכל השחתה:

ונראה דעל הלאו עוברים, רק דאין לוקין כיון דאינו מפורש בקרא.

(מנחת חינוך תקכ"ט, ס"ק ב במהד' מכון ירושלים)

נראה שניתן לדייק בלשון הרמב"ם שיש בהשחתת כלים איסור דאורייתא. הוא פותח במילים: "ולא האילנות בלבד", ומשמע מכך שהאיסור באילנות ובכלים שווה. בסוף דבריו, נראה שהוא מתייחס רק לשאלת המלקות: "ואינו לוקה אלא מכת מרדות מדבריהם". המלקות הן מדבריהם, אך האיסור מדאורייתא.

⁵⁶ את הצמצום הזה ניתן באופן עקרוני ליישם גם בשיטת הרמב"ם, ועיין בהערה 51.

⁵⁷ בעיקר, מהגמרא במסכת בבא קמא (צא:): "אמר רבי אלעזר: שמעתי שהמקורע על המת יותר מדאי לוקה משום בל תשחית"; וכן משמע בשבת קכט.; שם קמ.; קידושין לב.; חולין ז.:

⁵⁸ כך עולה בספר יראים (שפ"ב), בסמ"ג (לאוין רכ"ט) ובסמ"ק (קע"ה); וכן דייקו האחרונים בדברי התוס' (בבא מציעא לב: ד"ה מדברי, ויתכן שכך עולה גם בעבודה זרה יא. תוס' ד"ה עוקרין).

⁵⁹ כך עולה במשנה למלך (על הלכה ח); בשו"ת נודע ביהודה (תניינא, יו"ד, י'); בחיי אדם (ח"א, כלל י"א, לב); ועוד.

כיצד ניתן להסביר את העובדה שבכל מקרה יש איסור מדאורייתא, אך רק בחלק מהמקרים יש מלקות מהתורה? המנחת חינוך הסביר שלא לוקים על דברים שאינם אילנות כיוון שאיסורם אינו מפורש בפסוקים.⁶⁰ החתם סופר מציע לחלק בין שני פעלי האיסור המופיעים בפסוק י"ט, "לא תשחית את עצה" ו"אותו לא תכרות":

ד'לא תשחית' כולל ואין לוקין עליו, אבל 'אותו לא תכרות' מיוחד לאילנות טובות
דטעין קבא דתמרא. (חתם סופר כתובות מהדות"ל לב. ד"ה דאין)

החתם סופר מבין שיש לאו מיוחד לאילנות – "לא תכרות", ולא נוסף לשאר דברים – "לא תשחית". לפי הסבר זה, אנו מקבלים באופן עקרוני את הקביעה שיש סיבה מיוחדת לאיסור דווקא באילנות. בהשחתת עצים יש איסור מיוחד.⁶¹ התורה בכל זאת אסרה כל השחתה, אך האיסור בהשחתת שאר דברים מוגדר כ"לאו כולל" שאינו ממוקד מספיק ואין לוקים עליו.⁶²

בכל אופן, נראה כי לפי חלק מהראשונים יהיה איסור דאורייתא בהשחתת תשתיות אזרחיות שאינן עצים, כפי שעולה גם מפשטי הסוגיות. בשיטת הרמב"ם לא יהיו מלקות בתשתיות שאינן עצים, אך יתכן עדיין שהשחתתם תוגדר כאיסור דאורייתא. שאלה זו נתונה במחלוקת אחרונים.

ז. סיכום

לסיכום, נראה שלשיטת הרמב"ן ניתן להתיר תקיפת תשתיות אזרחיות במטרה ליצור לחץ מדיני ואזרחי על ארגוני הטרור. ראשית, מסתבר שלפי הרמב"ן ניתן להגדיר את נסיון הפעלת הלחץ כצורך מלחמתי שיתיר כריתת עצים. בנוסף, כשמדובר במלחמה מחוץ לשטחי מדינת ישראל והפגיעה היא רק ברכוש הגויים – אין כל סיבה לאסור.

⁶⁰ נראה שזה עיקרון החוזר על עצמו בשיטת הרמב"ם, שלא לוקים על איסור הנלמד בדרשה ואינו מפורש בפסוקים. כך עולה למשל במנחת חינוך גם לענין סיכה ביום הכיפורים, שלמרות שהיא איסור דאורייתא לשיטת הרמב"ם: "נראה מדבריו דעל הסיכה אין לוקין, ואפשר כיון דאינו מפורש רק מריבויא דקרא לשיטתו בסה"מ" (מנחת חינוך רע"ט, ס"ק יא במהד' מכון ירושלים).

⁶¹ ניתן להציע כי העצים נבחרו לייצג את עולם הטבע, את יצירתו של הקב"ה: "מתחלת ברייתו של עולם לא נתעסק הקדוש ברוך הוא אלא במטע תחלה, הה"ד: 'ויטע ה' אלהים גן בעדן'" (ויקרא רבה (וילנא) פרשה כה).

⁶² ע"ע בשורש ט' בהקדמת הרמב"ם לספר המצוות, בענין הגדרת לאו כולל ומשמעותיו. ועיין במאמרו של הרב שאר"שוב הכהן, 'כריתת אילנות בשעת מלחמה ובשעת שלום', תחומין ד (תשמ"ד), עמ' 48-51, העוסק בהרחבה ביחס בין "לא תשחית" ו"לא תכרות" בשיטת הרמב"ם.

בשיטת הרמב"ם, באופן פשוט, נראה שהוא אינו מכיר בצרכי המלחמה כסיבה להתיר השחתת עצים. גם בשיטת הציץ אליעזר, הטוען כי הרמב"ם מכיר בצרכי המלחמה, מסתבר שלא נקבל את הגדרת הצורך בצורה רחבה כמו הרמב"ן ויצירת לחץ באופן עקיף לא תהווה צורך מספיק שיתיר השחתת עצים. כך מסתבר גם לפי ראשונים אחרים המתחשבים בצרכי המלחמה.⁶³

עם זאת, ראינו כי לשיטת הרמב"ם ניתן להתיר השחתה על פי השיקולים שעלו מהגמרא במסכת בבא קמא – הגדרת המעשה כמעשה השחתה והגדרת העץ כעץ פרי. אולם בשאלה שאנו דנים בה, תקיפה והשמדה של תשתיות מועילות, ברור שמדובר במעשה השחתה ושהתשתיות מתאימות להגדרת עץ פרי, כך שהיתרים אלו לא יועילו.⁶⁴

לגבי תשתיות שאינן כוללות עצים, ראינו שבאופן פשוט יש איסור דאורייתא גם בפגיעה בהן. לפי הבנת חלק מהאחרונים בשיטת הרמב"ם, בתשתיות שאינן עצים האיסור יהיה רק מדרבנן, ויתכן שבשיטתו נוכל להתיר תקיפת תשתיות מסוימות על סמך שיטות אלה.⁶⁵

למעשה, כמובן שאין בידינו להכריע במחלוקת בין שני ההרים, הרמב"ם והרמב"ן. עם זאת, מן הראוי שהשיקולים והעקרונות ההלכתיים שהצגנו כאן יעמדו בפני מקבלי החלטות בתחומים אלו במדינת ישראל, לכל הפחות לצד עקרונות המוסר והמשפט הבינלאומי. וראויה שאלה זו שתדון לפני גדולי הדור ופוסקיו, ויכריעו בה להלכה ולמעשה.

⁶³ מנגד, כפי שראינו, נראה שרוב הראשונים יתירו תקיפת תשתיות המשמשות את לוחמי האויב או משבשות את פעילות צה"ל. במציאות של לחימה מול ארגוני טרור המנצלים את הסביבה האזרחית ומשתמשים בה, יתכן שתשתיות אזרחיות רבות יכללו בהגדרה זו. צ"ע מה תהיה עמדת הרמב"ם בענין זה, ואכמ"ל.

⁶⁴ הצורך בהגדרת המעשה כמעשה השחתה עשוי להתיר כריתת עצים כדי לבנות מהם כלי מצור ומלחמה, אם לא ננקוט כשיטת הכתב והקבלה או כשיטת הרב גורן. כך מסתבר שניתר גם פגיעה בעצים, כלים ומבנים בשביל צרכים שונים של החיילים בשטח, כשמדובר בשימוש לתועלת שאינו ב"דרך השחתה".

⁶⁵ ניתן להציע כי יש להחמיר יותר בתשתיות המספקות מזון ומים, על פי דרשות הספרי. אולם, כפי שראינו, לא מצינו מקור ברור לכך שחלוקה זו התקבלה בדברי הראשונים. כך כותב החשוךי חמד (סנהדרין ק:): "יש אומרים שאפילו להפוסקים שהשחתת שאר דברים הוא דרבנן, מ"מ השחתת אוכלים הוא דאורייתא, וזאת על פי מה דאיתא בספרי... אך מסתימת לשון הרמב"ם שלא חילק בין אוכלים לשאר דברים, משמע דסבירא ליה, דדינם שוה".